

ADALÉKOK A SZEKEN MEGYEI SZÁSZ NÉPI ÉPÍTÉSZETHEZ EGY ÉPÍTÉSZETI FELMÉRŐTÁBOR TÜKRÉBEN

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum készülő Erdély épület-együttesében nemcsak magyar, hanem más nemzetiségek épületei, portái – szász, mezőségi román, és cigány – is helyet kapnak majd. A szász porta felelőseként 2016 óta végzek kutatásokat az egykori Szeken vármegye területén, a Nagyszeken–Segesvár háromszög közé eső településeken. Tanulmányomban ennek a területnek a népi építészetét vizsgálom, melynek alapját a 2016 augusztusában folytatott 10 napos építészeti felmérőtábor adja.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum támogatásával a témában folytatott kutatások hiánypótlónak nevezhetők, hiszen a II. világháborút követő politikai és demográfiai változások (például a szász lakosság kitelepítése és deportálása az 1940-es évek második felében, a kommunizmus idején a szászok kivásárlása, a rendszerváltás után pedig a kivándorlás) hatására kezdtek el pusztulni a szász népi építészeti emlékek. A tanulmány elkészültének szükségességét az is indokolja, hogy kevésnek mondható a szász népi építészetet bemutató magyar vagy idegen nyelven megjelent publikáció.

Az erdélyi szász népi építészet reprezentálása a 19. század végén

Az erdélyi szászok építészetének és kultúrájának reprezentálására már a 19. század végén találunk példát a világiállításokat és az Ezredéves Kiállítás Néprajzi Faluját vizsgálva. Az 1873-as bécsi világiállítás felállított négy magyarországi ház közül három Erdély területéről származott. Az oravicai román és a csíki székely mellett a harmadik a kisdisznódi szász lakóház volt.¹ A világiállítás kapcsán szükséges megjegyezni, hogy elsősorban nem az építészet, inkább a lakásbelső, illetve a népművészet bemutatása volt a cél. A székely és a szász lakóház különlegessége viszont az volt, hogy ideiglenesen egy székely, illetve egy szász lakó költözött be az épületekbe, akik segítettek a látogatóknak a ház bemutatásában.²

A Városligetben és környékén, 1896-ban felállított Ezredéves Kiállítás Néprajzi Falujának épületei között is találunk

szász portát. Mivel az ország akkori összlakosságának fele (15 millióból 7,4 millió) volt csak magyar anyanyelvű, ezért szükségesnek találták a nemzetiségek megjelenítését is. Végül összesen 24 lakóház kapott helyet a Néprajzi Faluban, 12 magyar és 12 nemzetiségi.³

NÉMETH Imre, a millenniumi kiállítási bizottság vezetője felkérte HERRMANN Antalt, VIKÁR Bélát és JANKÓ Jánost a Néprajzi Falu megtervezésére, akik közül csak JANKÓ vállalta a közreműködést. A szász ház koncepciójának elkészítése miatt 1895. február 14–18. között SCHMOTER Márton főgimnáziumi tanárral és EDER P. építésszel Szeken vármegye „építkezési modorát, házberendezését, népviseletét” tanulmányozták.⁴ Beutaztak több Nagyszeken környéki települést, például Schellenberket, Talmácsot, Kisdisznódot, Nagydisznódot, és Dolmányt.⁵ Az, hogy a kiállított szász porta (a Néprajzi Falu 14. számú háza) pontosan melyik faluból származik, a fennmaradt forrásokból sajnos nem derül ki. Az utcafrontra merőlegesen álló lakóház két szobából, egy konyhából és egy hálókamrából állt. A telekhez gazdasági melléképületek is kapcsolódtak: a kapuba épített kukoricagöré, az udvaron elhelyezkedő kút, a ház után közvetlenül álló kocsiszín, majd szerszámokkamra, istállók, végül a telket lezáró „szérű” és „pajta” tartoztak a portához.⁶

„A szász ház köből épül cserép zsindey tetővel. A tető elől-hátul csapolt, a homlokzata ékítményes, a szentirásból vett versekkel és vízvető padkával. Az utcára két ablak nyílik. Az udvaron lépcsők vezetnek az oszlopives tornáczba, melynek hátsóvégében a kemence áll. A pítvarból jobbra-balra szobák nyílnak, az egyik szoba mellett háló fülke is van. A pítvarból van a padfeljáró. A konyha a pítvar hátsó felében van. A szász háznak kerítése köből épül, iveretes kapuja van. (...) A melléképületek közül jellegzetes a pajta és a kukoriczagörés. Az utóbbi gyakran a kerítés mentén, ebben mintegy belefoglalva is épül, (...)” – írja JANKÓ János a szász házakról általánosságban egy 1895. február 28-án, Budapesten kelt levelében.⁷

1 BALASSA M. Iván 1999. 5. A kisdisznódi szász lakóház felvételét közli: BALASSA M. Iván 1972. 554.

2 BALASSA M. Iván 1972. 555.

3 SZEMKEŐ Endre 1989. 8–10.

4 JANKÓ János 1989. 95.

5 BALASSA M. Iván 1972. 558.

6 JANKÓ János szóhasználatát idézem. JANKÓ János 1897. 83.

7 JANKÓ János 1989. 96.

JANKÓ szerint Szeben vármegye bízta meg SCHULLER Gusztávot, a nagyszebeni ágostai evangélikus főreáliskola tanárát, hogy „egy rövid művelődéstörténeti rajzban mutassa be az erdélyrészi szász parasztdvart és lakóit”. A könyvecskét a millenniumi falu szász házánál árusították.⁸ Magyarul már abban az évben, 1896-ban, SZÉKELY István fordításában is megjelent. A szerző a szász építésszet bemutatásán túl foglalkozik a szomszédságokkal (Nachbarschaft), a népszokásokkal, a viselettel, a keresztelővel és a lakodalommal, illetve a szórakozási alkalmakkal is.

SCHULLER Gusztáv példaként a „Húhalmi parasztdvart”⁹ mutatja be, amely a portán található építményeket tekintve szinte teljes mértékben megegyezik a Néprajzi Falu Szeben megyei szász portájának épületeivel. Az utcafrontra merőlegesen elhelyezkedő lakóépülethez székérszín kapcsolódik, majd a csűr következik. A magas kőkapuhoz kukorica kast építettek, az udvaron pedig gémeskút áll. Az udvar felől hátulról egy lépcső vezet az előházba/pitvarba. Innen léphetünk a konyhába, ahonnan előre és hátra is egy-egy szoba nyílik.¹⁰ Az utcafronti szobában két ablak az utca felé, kettő az udvar felé nézett. A hátsó szoba kisebb, mint az utcafrontra néző; gyakran keskeny, téglalap alakú hálókamra kapcsolódott hozzá.¹¹

Erdélyi szász csoportok – építészeti jellemzők

A szászok területi elhelyezkedése Erdélyen belül nem egységes; építészeti és kulturális jellemzőik ennek megfelelően eltérő képet mutatnak.

Éppen ezért szükségesnek tartom röviden bemutatni a korai csoportosítási kísérleteket, különös tekintettel az építészeti sajátosságokra.

Friedrich SCHULLER három, területileg is jól körühatárolható csoportot határoz meg az erdélyi szászok körében.¹² Az első az ún. középső (déli, nyugati) csoport, amelyet északon a Maros és a Kis-Küküllő, délen pedig az Olt folyó határolja. Ez jelentette a legnagyobb szász egységet Nagyszeben, Újgyház, Nagysink, Kóhalom, Segesvár és Medgyes központokkal. A második a keleti csoport; az Erdély délnyugati részén elhelyezkedő barcasági szász lakosságot foglalja magában Brassó központtal. Az

itt letelepült szászokat északról és keletről magyarok, délről és nyugatról pedig románok vették körül. A harmadik egység pedig az északi csoport Észak-Erdély területén, Beszterce központtal.¹³ Az ezeken a területeken található házak és porták eltérő képet mutatnak, melyet részletesebben Hugo SCHUSTER mutat be 1918-as, A szász és székely parasztház című kötetében.

A közép-európai parasztházak csoportosításának bemutatásához Hugo SCHUSTER két szerző munkájára hivatkozik. Az egyik August MEITZEN csoportosítása,¹⁴ aki négy háztípust különböztet meg: 1. frank ház, 2. frizvagy szász ház, 3. svájci ház, 4. északi ház. Az elnevezés itt megtévesztő, ugyanis az általunk keresett erdélyi szász ház a frank háztípusba tartozik – ahogy azt SCHUSTER is leírja.¹⁵ A másik pedig Alexander PEEZ írása,¹⁶ aki az Osztrák-Magyar Monarchián belül öt háztípust határoz meg: 1. német-szláv ház, 2. magyar ház, 3. alpi ház, 4. román kőház, 5. török faház.

SCHUSTER három települési csoportot különít el,¹⁷ amely tulajdonképpen a Friedrich Schuller-i felosztást követi:

1. északi: Beszterce és Szászrégen környéke.
2. déli: nagyszebeni települési csoport, Szászváros és Daróc között; ez a legnagyobb egység.
3. délkeleti: Barcaság és Brassó környéke.

Ezek közül elsősorban a második, déli (vagy nagyszebeni) települési csoportot érdemes közelebbről is megvizsgálni, hiszen erre a területre tehető az általunk felmért porták. A déli típus nagyban hasonlít a besztercei házakra, ám van néhány lényeges különbség közöttük. A boronafalú faház ezen a területen ritkábban fordult elő (például Nagysink község már 1769-ben elrendelte, hogy ne építsenek több házat fából), elsősorban kő- és téglafalú házakat építettek a 18. század végétől. A fal vastagsága SCHUSTER szerint elérhette akár az egy métert is.¹⁸

A besztercei lakóházakhoz az utcafrontra néző, a kerítés síkjából kiugró tornác is tartozott. A déli típusú ház udvari, hosszanti oldalához pedig lépcsőház (pitvar/ előház vagy németül *Vorhaus*) kapcsolódott. „A házba az udvar felől lehet jutni. A mi az alaprajzát illeti, felismerjük abban az u. n. »székely ház« alaprajzát. Nagyított pitvaron át, mely ajtóval nem zárható, lépünk be. Az egyik ajtó egye-

8 JANKÓ János, 1897. 81–82. Lásd: SCHULLER, Gustav: Der siebenbürgisch-sächsische Bauernhof und seine Bewohner. Hermannstadt. 1896.

9 A település mai magyar neve: *Vurpód*, németül *Burgberg*, románul *Vurpăr*. A felmérőtábor során ezen a településen is készítettünk lakóépület-felmérést.

10 A helyiségek elnevezésének terminológiája nem egységes az egyes szakirodalmakban. Az egyik szerint az utcafronti szobát „Stube”-nak, míg a hátsó, udvarra néző helyiséget „Haus”-nak hívják. (WEINRICH Frigyes 1899. 682.) CAPESIUS, Roswith szerint viszont a pitvart „Haus”-nak, a szobát „Stube”-nak, a tisztaszobát pedig „Guten Stube”-nak nevezték. (CAPESIUS, Roswith 1977. 38. és 80–93. Valamint HÜLSEMANN, Jan 2012. 8.) A későbbiekben én az utóbbit javaslom használni.

11 SCHULLER Gusztáv 1896. 8–9.

12 Lásd: SCHULLER, Friedrich: Volksstatistik der Siebenbürger Sachsen. Stuttgart: Engelhorn. 1895.

13 SCHULLER, Friedrich 2010. 43.

14 Lásd: August MEITZEN: *Das Deutsche Haus in seinen volkstümlichen Formen*. Berlin, 1882.

15 SCHUSTER, Hugo 1918. 8–9.

16 Lásd: PEEZ, Alexander: *Das Bauernhaus in Österreich-Ungarn*. Bécs. 1891.

17 SCHUSTER, Hugo 1918. Három csoport német neve: 1. *Nösnergau*, 2. *Stuhlsland*, 3. *Burzenland*. (Lásd még: SEMAYER Vilibáld: Az erdélyi szász parasztház. Bünker J. R. „Das siebenbürgisch-sächsisches Bauernhaus” című értekezésének ismertetése. Néprajzi Értesítő I. évf. I. sz. 1900. 19–26.)

18 SCHUSTER, Hugo 1918. 16.

nesen a konyhába és jobbra-balra egy-egy szobába vezet.”¹⁹
A szoba padozata vert agyag padló, legtöbbször deszka-
borítással.

Ami a melléképületeket illeti, a lakóházhoz kocsiszín
és istállók kapcsolódtak. A portát egy csűr (*Scheuer*,
Scheune) zárta le, melynek közepén a szérű (*Tenne*), két
oldalán pedig a fertály (*Viertel*) helyezkedett el.²⁰

Az építészeti jellemzőket vizsgálva a német szerzők
művei közül J. R. BÜNKER²¹ és Roswith CAPESIUS²² kö-
teteit érdemes kiemelni. CAPESIUS szerint az első ösz-
szefoglaló írás a szász parasztházakról Franz Friedrich
FRONIUS *Bilder aus dem sächsischen Bauernleben* című
1879-ben, Bécsben megjelent műve. Az említett könyv-
ből egy idézetet is közöl, amely elsősorban azonban a
lakóház berendezésére vonatkozik, nem pedig az építé-
szeti sajátosságokra.²³

A legkorábbi adatok szerint a 16. századig szalmával
és zsindellyel fedett, fa szerkezetű lakóházakban éltek az
erdélyi szászok. Mivel ezek tűzveszélyesek voltak, így
már korán áttértek a kő- és téglafalú épületekre. A 18.
század kezdetéig a városi és falusi házak között kisebb
különbségek voltak csak, az ezt követő évszázadokban
vált el élesebben a falusi és a városi szász építészet.²⁴

Az erdélyi szász falvak fénykora a 18-19. századra te-
hető, ebben az időszakban épült a legtöbb ma is látható
szász udvar. Lakóépületeik a 19. században többnyire kő
és/vagy téglafalazatú, cseréptetős, elől kontyolt tetejűek
voltak. A külső homlokzatok sárgára, rózsás színűre vagy
világoszöldre festett; utcafronti oldalukon kettő, árnyé-
kolóval ellátott ablakkal rendelkeztek. Oromfalukon né-
met nyelvű felirat, a tulajdonos neve és a készítés ideje,
esetleg stukkós díszítés is látható volt. Talapzatán, az ut-
cafronti oldalon kettő vagy három pince szellőzőnyílással
ellátott.²⁵ Alaprajzukat tekintve a szász lakóházak is kü-
lönöző fejlődési fokokon mentek keresztül; az eredeti-
leg két helyiségből álló házat (szoba és egy gazdasági
helyiség) később több helyiséggel bővítették²⁶ – ahogy
azt majd látni fogjuk az általunk felmért házak esetében is.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum erdélyi szászokra vonatkozó kutatásai

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély épületegyüttes
tájegységének 2006-os alapkonceptiója óta mind a be-
mutatási terület, mind a bemutatási időszak többször vál-

tozott és módosult. A 2005 decemberében tartott tuda-
mányos tanácsülésen tartott előterjesztés szerint a ma-
gyar lakosság életmódját és építészetét bemutató portá-
kon kívül egy szász és egy román ház is helyet kapott
volna a tájegységben. Habár 2006 júniusában az – erdélyi
és magyarországi néprajzkutatókkal kibővített – tuda-
mányos tanács látszólagosan elvette az említett két nem-
zetiséget reprezentáló porta tervezését, továbbra is cél
maradt a szász és román, illetve cigány lakosság megie-
lenítése.²⁷ A terepkutatások is azt igazolták, hogy az inter-
etnikus hatások, kapcsolatok és kölcsönhatások miatt el-
engedhetetlen mind a román, mind a szász etnikum önál-
ló reprezentálása az Erdély épületegyüttes tájegységben
belül.²⁸ A szászok kultúrája, gazdasági és társadalmi jelen-
tősége elválaszthatatlan Erdély történetétől, hiszen an-
nak változásában és fejlődésében központi szerepet ját-
szó etnikum voltak; a 19-20. század fordulóján Erdély har-
madik legnagyobb számú nemzetiségét jelentették.

A szász portával kapcsolatos szentendrei kutatások
csak 2016-ban kezdődtek el: dr. Vass Erikával (a tájegy-
ség felelős muzeológusával), Devescovi-luga Danielával
és Buzás Miklóssal (a tájegység felelős építészevel) 2016
júliusában öt napos előzetes terepbejárást tartottunk.²⁹
Kutatási területként a Segesvár–Medgyes–Nagyszében
háromszögbe eső, valamint a Nagyszében vonzáskörze-
tébe tartozó településeket határoztuk meg. (Az egykori
Szeben vármegye Nagyszébeni és Újgyeházi járásához
tartozó településeken túl a hajdani Nagy-Küküllő vármeg-
ye Szentágotai járásához tartozott településeken is vé-
geztünk építészeti felméréseket, valamint néprajzi gyűj-
téseket.) Egyrészt ez az egység a szászok által lakott te-
rületek közül a legjelentősebb, kulturális szempontból
kiemelkedőnek számított. Másrészt pedig a tájegység-
ben megjelenő porták származási helyei ezt a területet
nem fedték volna le, így Erdélynek egy újabb területét
tudjuk bemutatni a látogatóknak.

A terepbejárást során 20 településen jártunk, célunk
egy olyan porta megtalálása volt, amely tükrözi a szász
népi építészet jellemzőit, s megfelelően reprezentálja az
erdélyi szászok életmódjából adódó sajátosságokat. A
terepebejárást során kiválasztott portákat aztán a tíz na-
pos augusztusi építészeti felmérőtábor keretében doku-
mentáltuk.³⁰ A tábor résztvevői voltak a Szabadtéri Néprajzi
Múzeum részéről: dr. Vass Erika, Devescovi-luga
Daniela, Szuromi Anna, Buzás Miklós, Román Árpád, Csen-

19 SCHUSTER, Hugo 1918. 20–22.

20 SCHUSTER, Hugo 1918. 15.

21 Lásd: BÜNKER, J. R. 1900.

22 Lásd: CAPESIUS, Roswith 1977.

23 CAPESIUS, Roswith 1977. 32.

24 CAPESIUS, Roswith 1977. 27–29.

25 CAPESIUS, Roswith 1977. 31.

26 CAPESIUS, Roswith 1977. 35. A szász ház történeti fejlődéséről lásd még: SCHUSTER, Hugo 1918., illetve: BÜNKER, J. R. 1900.

27 VASS Erika–BUZÁS Miklós 2007. 230.

28 VASS Erika 2014. 123.

29 Az utat a Szentendre Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közalapítvány támogatta.

30 A felmérőtábor az OTKA K. 105556. számú, *Tradíció és modernizáció Erdély néprajzi képének változásában a 19–21. században. Alaputatás folytatása a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély épületegyütteséhez* című pályázat keretében végeztük. SZNM-MNÉA-A-2017.10.1.

gel Tamás, Erdős Klára, valamint két budapesti (Batári Dorottya, Dombrowszky Zsófia) és négy kolozsvári (Ambur Ákos, Burista Emese, Fülöp Csenge, Gazda Botond) építész szakos egyetemi hallgató csatlakozott még a csoporthoz.

A tíz nap alatt kilenc településen összesen 12 házat/portát mértünk fel, amelyek a következő településekről származnak: Szászapátfalva (Apoș), Dolmány (Daia, Thalheim), Vurpód (Vurpär, Burgberg), Alcina (Alțâna/Alțina, Alzen), Prépostfalva (Stejărișu, Probstdorf), Hermány (Caol, Kastenholz), Szelindek (Slimnic, Stolzenburg), Kisdisznó (Cisnădioara, Michelsberg), és Szászújfalu (Nou, Neudorf - bei Hermannstadt).³¹

A kutatások 2017-ben is folytatódtak: augusztusban Szászapátfalván, Szászújfaluiban, Alcínán és Prépostfalván etnobotanikai kutatást végeztük Jakab Lászlóné segítségével. A kutatás elsődleges célja a tájegységben megépülő szászújfalusi porta entobotanikai tervének elkészítéséhez szükséges adatok gyűjtése volt, de emellett újabb építészeti és néprajzi adatokkal is gazdagodott a Szabadtéri Néprajzi Múzeum dokumentumtára.³²

Építészeti jellemzők

A következőkben az egyes porták felmérései alapján bemutatom a Szeben megyei szász porták építészeti jellemzőit, valamint a falvak általános és utcaképi sajátosságait.

I. kép. Szász falu utcaképe a prépostfalvi templomból (SZNM-MNÉA-F-2017.7.251.)

„A szász falvak Gewandörfer (telekhatárfalvak) és a szabályos utcás falu (Strassendorf) jellegével bírnak (...).”³³ – írja Hugo SCHUSTER 1918-ban. Tehát főleg szalagtelkes falvakról, illetve ezen belül pedig útfalvakról beszélhetünk.

A szabályos településszerkezethez keresztcsűrös, soros udvarelrendezés társul.³⁴ A Szeben megyei területeken található szász falvak jellegzetes utcaképe a következő: a lakóházak előkert nélkül, közvetlenül az utcáfrontról, ún. utcavonalas beépítéssel helyezkednek el. GILYÉN Nándor és IMRE Lajos szerint ez a típusú beépítés elsősorban a városiasodó falvakra, és főleg a szász etnikumra jellemző.³⁵ A házhoz magas, kőfedeles kapu kapcsolódik, amely vagy a következő ház oldaláig, vagy a portához tartozó kisházig/sütőházig tart. A porták így teljesen zártak voltak előlről, belátni sem gyalogosan, sem lóról/lovas kocsiról nem lehetett. Az utcát mindkét oldalról ilyen házsor veszi körbe.³⁶ Ennek valószínűleg védelmi funkciója lehetett, de egyben a szász lakosság zárkózottságát is jellemzi.

2. kép. Szász porta az utcáfrontról nézve. Szászújfalu 9. (POLÁK-ERDŐS Klára felvétele, 2016. 07.12.)

A hosszú szalagtelkek két részre oszthatók: az első részén található az utcára merőlegesen elhelyezkedő lakóépület³⁷ és a melléképületek, míg a másik részén veteményes és gyümölcsös helyezkedett el. A két részt a keresztben álló csűr választotta el egymástól.³⁸ Ezek a csűrök az utcával párhuzamosan, a szalagtelkek végén gyakran keskeny oldalukkal egymáshoz értek, amely így

31 SZNM-MNÉA-A-2017.10.2. A felmérés során megrajzolt manuálék mellett fotódokumentáció is készült. A fotók elérhetők a Szabadtéri Néprajzi Múzeum fotótárában: SZNM-MNÉA-F-2017.7.1 Szászújfalu 9. számú porta fotói: SZNM-MNÉA-2017.7.269–324. és SZNM-MNÉA-F-2017.8.1–221. A szerkesztett felmérési rajzok Szentendre Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közalapítványának tulajdonában vannak, és a múzeum dokumentumtárában lettek elhelyezve.

32 SZNM-MNÉA-A-2017.10.3.

33 SCHUSTER, Hugo 1918. 11.

34 FURU Árpád 2009. 66.

35 GILYÉN Nándor–IMRE Lajos 2006. 31.

36 CAPESIUS, Roswith 1977. 31.

37 A felmért portákon az utcáfrontra merőlegesen álló lakóházak mellett néhány esetben párhuzamosan, az épület hosszanti oldalával fordul az utca vonalára. (Például Szászapátfalva 105. és 64., valamint Alcina 86. számú lakóházak esetében.)

38 OLSEFSZKY, Edmund 1999. 174.

védelmet biztosított a porta számára hátulról is. A pajtasoros/keresztcsűrös szalagtelkes falvakra magyar nyelvterületen is – elsősorban a Dunántúlon – találunk példákat.

A veteményes és gyümölcsöskertet gyakran egy második csűr követte. Ezt a duplacsűrös telekelrendezést felméréseink is alátámasztották. A két csűrből legtöbbször már csak az első áll, a másodikat sok helyen elbontották³⁹ vagy összedőlt, de akad olyan település is, ahol mindkét csűr megtalálható még.⁴⁰

Ettől eltérően néhány faluban a csűrök az utcavonalra épültek – legtöbbször a rövidebb oromfalukkal. Ezt az elrendezést topográfiai adottságok indokolták (például a magas talajvíz miatt alapincézett lakóházat nem építhettek volna az utcavonalra).⁴¹

A szász porta a lakóépület és a csűr(ök) mellett kisházból/sütőházból, ólaktól, kocs- és fás színből, kukoricagóréból, árnyékszékéből, fedeles kis- és nagykapuból, valamint (gémes)kútból állt. Szászújfalun 9. számú porta építményei például a következők: a lakóházat egy félnyeretős melléképületsor követi, amely az első keresztcsűr tart. Ez egykor szekérszín volt, az 1970-es években azonban a lakóházhoz közel eső részét lakrészsze, a távolabbi részét pedig műhelyé alakították át. A gazdasági építmények hozzáépítése a lakóházhoz elsősorban szász falvakban, illetve a szász hatásokat mutató településeken volt jellemző. Ezt a fajta építkezést Erdély más területein kevésbé érhetjük utol.⁴²

A lakóépülettel szemben található a kisház, melyhez egy nyárikonyhából, sertés- és tyúkólakból, és gabonás kamrából álló másik melléképületsor kapcsolódik. A nyárikonyhát a tavasztól ősziig tartó mezőgazdasági munkák idején használták kenyerek sütésére és a napszámosok ellátásához szükséges főzések alkalmával.

A porta végében kettő, egymást követő keresztcsűr található. Az első csűrje középpáthajtós, két oldalán (fiókok) nagyméretű istállókkal (eredetileg ökröket és bivalyokat tartottak benne). Felső szintjén szénatároló padlás található. A második csűr 1884-ben épült, kizárólag takarmány és széna tárolására használták. A favázás, oszlopokon nyugvó, darulábasan kialakított alsó szintet égett téglafalazat zárja körül, melyen csak a szellőzőablakok kapnak helyet.

A lakóház mellett az udvaron korábban egy kút állt, amelyet később betömtek. Továbbá a két csűr között egy kétrészes árnyékszék is megtalálható volt, melyet mára elbontottak. Az általunk felmért porták közül csupán egy esetben (a dolmányi portán) található kukorica-

kas, de ez nincs a kapuba beépítve – ahogy azt a milleni-umi szász ház esetében láttuk –, hanem a lakóház és a színt után, önállóan helyezkedik el.

A lakóházak alaprajzát tekintve többféle típusal is talákoztunk felméréseink során. A napjainkban három, illetve négy kisebb-nagyobb helyiségből (szobából, konyhából, kamrából) álló lakóházak korábban több esetben is kettő vagy három helyiségből álltak, amelyek kiegészültek egy féltraktussal. A nyitott ereszt fokozatosan beépítették.

A szászújfalusi lakóház egyszintes, másfél traktusos, kőből és téglából épült, alapincézett épület. Elöl és hátul csonkakontyos, hódfarkú cseréppel fedett. A házat több ütemben átépítették, bővítették, illetve modernizálták. Az eredetileg két helyiséges lakóházhoz tartozó eszsz beépítése és az utcafronta néző kisebb szoba megépítése valószínűleg két külön ütemben történhetett. A lakóház pontos építési ideje nem megállapítható. A tulajdonos elmondása alapján a lakóház két szobája – az eredeti két helyiség – 1852-ben épült, a ház többi része (a féltraktus) 1882-ben épült hozzá. A felmérések bebizonyították, hogy a lakóház bejárata korábban máshol helyezkedett el: a pince előteréből egykor feljáró vezetett az eszsz alá. Az udvar felőli szobából az udvar felé nézett egy ablak, ám amikor a melléképület többi részét hozzáépítették, befalazták az ablakot is.

Az építőanyagok tekintetében a kő- és téglafalazatok mellett fontos anyagként jelenik meg a fa. Habár a falusi építészetben már a 16. századtól megjelent a kőépítkezés – melyre példaként említhető a legidősebb ismert kőház Alcinán (1508-as datálású)⁴³ –, mégis napjainkban is találkozhatunk elvétve régi boronafalú épületekkel.⁴⁴

A szász népi építészeti sajátosságok vizsgálatokor érdemes külön szót ejtenünk a külső és belső vakolatdíszekről. A lakóházakon található feliratok nemcsak az épületek pusztulása, hanem azok felújítása, renoválása miatt is egyre inkább eltűnőben vannak. Ezen felül a különböző generációk közti konfliktusok, tulajdonoscsere, szásztól eltérő nemzetiségű lakosság beköltözése is vezethetnek a díszítmények eltávolításához. Az 1945–1989 között, a kommunista időszakban a német nyelvű feliratokat több helyen kötelező volt átfesteni.⁴⁵ A feliratok lehetnek bibliai idézetek, melyben Isten segítségét kéri munkájuk, a ház és saját maguk védelmére. Emellett gyakran csak az építető vagy a tulajdonos neve, annak monogramja, az építés vagy a renoválás ideje olvasható.⁴⁶

39 Omlás 370. számú portáján egyértelműen felfedezhető még a második csűr helye. SZNM-MNÉA-A-2017.10.1/20.

40 Például Szászújfalun 9. számú portáján, illetve Dolmány 209. Utóbbi porta érdekessége, hogy mindkét csűr viszonylag későn épült. Az első csűr 1924-ben, míg a második 1937-ben. Utóbbin a készítő neve és a készítés ideje is olvasható: „MICHAEL WEISS IM JAHRE 1937” SZNM-MNÉA-A-2017.10.1/11.

41 HÜLSEMANN, Jan 2012. 156.

42 GILYÉN Nándor–IMRE Lajos 2006. 47–49.

43 HÜLSEMANN, Jan 2012. 6. A lakóház fényképét és a feliratát lásd: PHILIPPI, Friedrich–PHILIPPI, Ilse 2014. 15.

44 Előzetes terepbejárásunk során Omlás településen talákoztunk boronafalú lakóházzal. SZNM-MNÉA-A-2017.10.1/21.

45 PHILIPPI, Friedrich–PHILIPPI, Ilse 2014. 7–8.

46 Nemcsak a lakóépületeket látták el monogramokkal és évszámokkal, hanem például a csűröket is.

A monogramok és évszámok megjelenhetnek az oromfal falon fülkében vagy ovális/tükrös, négyzetes vagy egyéb díszes szegélyű mezőben. Ezek a mezők egyéb díszítmenyek számára is helyet biztosítottak: például indás levelekből álló, két végén egymásba hajló koszorú és egyszerű szirmokból álló virágmotívum számára. Az oromfal falon található padlásszellőzők fölött gyakori a palmettás, legyezőszerű minták jelenléte.

Az általunk felmért épületek közül hosszabb felirattal egy vurpódi, illetve egy alcinai lakóház homlokzatán találkozhatunk. „Glück Heil und Segen wolle mire der Höchste geben / Der mire hat helfen baun ihm will ich allezeit vertraun.”⁴⁷ – olvashatjuk a Vurpód 166. számú lakóházon. Az Alcina 86-os számú porta kapuja fölötti két mezőben sajnos már csak az egyik felirat olvasható teljesen: „Erbaut im Jahre 1880 durch Thomas Göbel Nr. 6”⁴⁸, míg a másiknak csak az első sora: „Ich hab gebaut nach meinen Sinn (...)”. Beszélgetőtársunk, a helyi tanítónő, Rosi Müller viszont rekonstruálni tudta a feliratot:

„Ich hab' gebaut nach mainen Sinn,
Wer s sehen will, tret näher hin.
Wem Hause nicht gefällt,
Der bau sich eins wie s ihm gefällt.”⁴⁹

3. kép. Német nyelvű felirat a kapu fölötti fülkében. Alcina 86. (SZNM-MNÉA-F-2017.7.131.)

Szászújfalú 9. számú portájának kikapuja fölötti mezőbe írt feliratot a tulajdonos így rekonstruálta: „Gebaut von Johann Schmidt”⁵⁰, alatta pedig egy évszám volt olvasható.⁵¹

A lakóházak külső díszítésén túl belül is találhatunk feliratokat (mestergerendán) és egyéb vakolatdíszeket, festéseket. A leggyakoribbak a különböző szobai meny-

nyezetdíszek: például középen a lámpa körül egy virág-szerű növényornamentika, illetve körbefutó, körbezáró vagy egymást keresztező levélkoszorú díszítés.

4. kép. Átfestett, felújított mennyezetdísz szász lakóház első szobájában. Alcina 86. (SZNM-MNÉA-F-2017.7.187.)

5. kép. Fehérre meszelt mennyezetdísz szász lakóházban. Szászújfalú 9. (SZNM-MNÉA-F-2017.302.)

A díszítmenyek mellett a szász építészet jellemzője a szobai falfülkék jelenléte, amelyen gyakran tékaajtó is volt. A szászújfalusi lakóház két szobájában egy-egy falfülkét mértünk fel; közülük a hátsó szobában lévő (33 cm mély, 65 cm széles) – az épület tulajdonosa szerint – korábban tékaajtóval rendelkezett. Ugyanezen a portán a kisház kisebbik szobájában két falfülke is található.

47 „Szerencsét, üdvösséget és áldást akart nekem adni a legmagaságosabb, aki segített nekem építeni; én benne mindenkor bízni akarok.” (A szerző fordítása.)

48 „Felépült 1880-ban Thomas Göbel által 6-os szám[ú ház]” (A szerző fordítása.)

49 PHILIPPI, Friedrich–PHILIPPI, Ilse 2014. 15. „Azért építettem [a házat], hogy aki látni akarja, lépjen oda. Akinek a ház nem tetszik, építsen magának olyat, amilyen neki tetszik.” (A szerző fordítása.)

50 „Építette Johann Schmidt” (A szerző fordítása.)

51 SZNM-MNÉA-A-2017.10.2/22.

6. kép. Falfülke a Kisdisznód 134. számú lakóházban.
(SZNM-MNÉA-F-2017.7.383.)

Kitekintés – az épített örökség védelme

Az erdélyi szász népi építészet kapcsán elsődleges kérdésként merülhet fel: mi lesz ezeknek az épületeknek, építményeknek a sorsa? Milyen intézkedések segítik, vagy éppen hátráltatják a szász népi építészeti alkotások és a műemlékek restaurálását, renoválását, megőrzését és hasznosítását?

Az erdélyi szászok 20. századi történetét a világháborúk, illetve annak következményei (földreformok, kitelepítések, deportálások), továbbá a szocialista államba való beilleszkedésük határozta meg. Az első világháborúban a 200 ezer fős szász lakosságból 37 ezer férfi szolgált katonaként; közülük közel ötezen nem tértek haza.⁵² A második világháború idején kötött második bécsi döntés elválasztotta az északi és dél-erdélyi szászságot egymástól. Egy 1943-as egyezmény szerint az erdélyi szászokat a Wermachtba sorozták be, 1944 augusztusában azonban Románia átállt a szovjetek oldalára. Ennek következményeként az év végére kimondták a szászok kollektív bűnösségét, így 1945-ben közel 25 ezert deportáltak kényszermunkatáborokba.⁵³ 1978-ban a Nicolae Ceaușescu vezette román állam egyezményt írt

alá a Német Szövetségi Köztársasággal, melynek értelmében fejenként ötezer márkát fizetett az NSZK a kitelepülő szászok után. A rendszerváltozást követően, 1991-ben ugyan kormányrendelet útján igyekeztek biztosítani az államosított javak visszaszolgáltatását,⁵⁴ azonban a hátrók szabad átjárásával tovább csökkent a szászok száma Erdélyben. 1992-ben már csak alig 40 ezer szászt tartottak nyilván.⁵⁵ A kétezres évekre egyes becslések szerint 10-12 ezer,⁵⁶ mások szerint alig 20 ezer főre⁵⁷ tehető a szászok lélekszáma Erdélyben.

A hátrahagyott épületeket román és cigány nemzetiségűek vásárolták meg, esetleg a helyi önkormányzat tulajdonában van az ingatlan, melyet egy-egy román család bérel.⁵⁸ Egyre több azonban az üresen álló, rendkívül rossz állapotban lévő szász épület. Az utóbbi években több szervezet is alakult, amelyeknek célja az eltűnőben lévő szász épített örökség védelme.

Példaként említhetjük az alcinai székhelyű *Asociatia Monumentum* nevű szervezetet, amely 2013-ban kezdte meg működését. 14 tetőcseréptípust és téglákat készítenek egyesével, kézi erővel, hagyományos módon. Az ipari és gyári cserepek hiteles régi formákra való cserélését célzó tevékenységüket a brit trónörökös, Károly walesi herceg is támogatja. A másik ilyen szervezet az ARTTA (Anglo Romanian Trust for Traditional Architecture), melynek célja Románia épített örökségének megmentése. Workshopokat tartanak, oktatást szerveznek külföldi és helyi szakembereknek, de ezen felül Szászapátfalván (Apoș) például cserép- és téglauzemet hoztak létre, ahol egy szezonban több mint 60 ezer cserepet és 25 ezer téglát készítenek. Ezeket pedig nemcsak régi épületek renoválásánál, hanem új épületek építésénél is felhasználják. Szászudályán (Daia) például az *Asociatia Monumentum*-mal 30 épületet renováltak.⁵⁹

Az örökségvédő szervezeteken túl szükség van nemcsak a román állam, hanem a tulajdonosok és helyi lakosság munkájára is. Jan HÜLSEMANN német⁶⁰ és román nyelven is megjelent kötete útmutatóként szolgál a szász lakóház, illetve az ahhoz tartozó melléképületek felújításához és helyreállításához. Az építészeti jellemzőkön túl felsorolja, milyen építészeti problémák lehetségesek, ezeket hogyan lehet orvosolni, továbbá pontos utasításokat tartalmaz a renoválás módjára vonatkozóan. Az egyes témákhoz axonometrikus magyarázó ábrák tartoznak. A kötet külön érdeme, hogy tanácsot ad a lakóház modernizálására vonatkozóan, így például a mosdó vagy a fürdőszoba, illetve a központi fűtés beépíthetősége is.

52 CZIRÁKI Zsuzsanna 2006. 180.

53 POZSONY Ferenc 2009. 52–53. és CZIRÁKI Zsuzsanna 2006. 190–191.

54 CZIRÁKI Zsuzsanna 2006. 195.

55 POZSONY Ferenc 2009. 56.

56 CZIRÁKI Zsuzsanna 2006. 197.

57 POZSONY Ferenc 2009. 30.

58 SZNM-MNÉA-A-2017.10.2/15.

59 <http://www.artta.org.uk/our-projects.html> (letöltés ideje: 2018. 02. 27.)

60 Lásd: HÜLSEMANN, Jan. 2012.

A román Kulturális Minisztériummal együttműködve az *Asociatia Monumentum*, az *ARTTA* és a *Global Heritage Fund* örökségvédő szervezetek 65 információs táblát helyeztek ki Brassó, Szeben és Maros megyékben azzal a céllal, hogy a korábban már említett zárt utcakép, valamint az épületek jellegzetességei megmaradjanak. A tájékoztató táblákkal nemcsak az épületek pusztulását, hanem a helyes felújítási, modernizálási módját is igyekeznek megmutatni a helyi lakosságnak, illetve felhívni a figyelmüket a törvény által előírt örökségvédelem betartására. A táblák informatívak, szöveges leírás mellett fotókkal illusztrálják a megengedett és a tiltott felújítási módokat.⁶¹

Tanulmányomban egyrészt Szeben megye szász népi építészetével összefüggésben újabb adatokat kívántam bemutatni, másrészt röviden összefoglalni a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban épülő Erdély tájegység szász portájával kapcsolatos kutatómunkát.

Megállapítható, hogy bár az itt leírtak csupán egy kis szeletét adják a kutatásnak, a pontosabb, teljesebb képhez azonban további vizsgálatok szükségesek a témában. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos tanácsa 2017. július elején elfogadta Vass Erika, Buzás Miklós és Polák-Erdős Klára javaslatát, mely szerint a Szászújfaluban felmért porta hiteles másolata épüljön fel a tájegységben. A néprajzi újraépítési javaslatban⁶² az építészeti jellemzőkön túl a bemutatási témajavaslatot is megfogalmaztam: az egyik egység a szászok kivásárlását, míg a másik az örökségvédelem témakörét járja körül. Fő célom a következő években a népi építészet mellett ennek a két témának a részletes kutatása, valamint a kiállítási koncepció elkészítése lesz.

7. kép. Szász kisház a felújítás után. SZNM-MNÉA-F-2018.10.71

61 <http://www.artta.org.uk/our-projects.html> (letöltés ideje: 2018. 02. 27.)

62 SZNM-MNÉA-E-2017.4.7.

IRODALOM

- BALASSA M. Iván
1972 *A Néprajzi Falu az Ezredéves Kiállításon*. In: Ethnographia LXXXIII. 553–572.
- BALASSA M. Iván
1999 *Erdély népi építészete* (Tudománytörténeti bevezető). In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben – Az 1999. március 21–27-én Tüsnádon megrendezett konferencia anyaga*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. 5–14.
- CAPESIUS, Roswith
1977 *Das siebenbürgisch-sächsische Bauernhaus*. Kriterion Verlag, Bukarest
- CZIRÁKI Zsuzsanna
2006 *Az erdélyi szászok története*. Erdélyi szász irodalomtörténet. Imedias Kiadó
- FURU Árpád
2009 *Erdély népi építészetének táji tagolódása*. In: KRIZSÁN Imola–SZABÓ Bálint (szerk.): *Többnemzetiségű régiók népi építészete*. 2009. május 19–24. Utilitas, Torockó
- GILYÉN Nándor–IMRE Lajos
2006 *Erdély népi építészete: kölcsönhatások*. Kairosz Kiadó, Budapest
- HÜLSEMANN, Jan
2012 *Das sächsische Bauernhaus in Siebenbürgen. Was wie machen an alten Häusern?* Lilienthal: Interessengemeinschaft Bauernhaus e. V. (IGB).
- JANKÓ János
1897 *Az ezredéves kiállítás néprajzi faluja*. Pesti Nyomda, Budapest
- JANKÓ János
1989 *A millenniumi falu*. In: SELMECZI KOVÁCS Attila–SZEMKEŐ Endre. (Szerk.): *Néprajzi Múzeum, Budapest*
- OLSEFSZKY, Edmund
1999 *Tanulmány a Brassó megyei Kóhalom vidékéhez tartozó szász falvak revitalizációjához*. In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben – Az 1999. március 21–27-én Tüsnádon megrendezett konferencia anyaga*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. 171–180.
- PHILIPPI, Friedrich–PHILIPPI, Ilse
2014 *Hausprüche aus Siebenbürgen*. Bonn-Hermannstadt: Schiller Verlag
- POZSONY Ferenc
2009 *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár
- SCHULLER, Friedrich
2010 *Az erdélyi szász népesség statisztikája*. In: VÁGÓ Marianna–VINCZE Ferenc (ford.): *Az erdélyi szászok letelepedéséről*. Orpheusz Kiadó, Budapest. 39–88.
- SEMAYER Vilibáld
1900 *Az erdélyi szász parasztház*. Bünker J. R. „Das siebenbürgisch-sächsische Bauernhaus” című értekezésének ismertetése. In: *Néprajzi Értesítő* I. évf. I. sz. 19–26.
- SCHULLER Gusztáv
1896 *Az erdélyi szász parasztudvar és lakói*. Művelődés-történeti rajz. Drotleff Józsefnél nyomtatott, Nagyszeben
- SCHUSTER, Hugo
1918 *A szász és székely parasztház*. Budapest
- SZEMKEŐ Endre
1989 *Bevezetés*. In: JANKÓ János: *A millenniumi falu*. Néprajzi Múzeum, Budapest. 7–14.
- VASS Erika–BUZÁS Miklós
2007 *Az Erdélyi épületegyüttes a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban* (Telepítési koncepció, 2006. november) In: CSERI Miklós–FÜZES Endre (szerk.): *Ház és Ember* 20. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. 227–266.
- VASS Erika
2014 *Az Erdély épületegyüttes kapcsán végzett kutatás 2014. évi eredményei*. In: BERECKI Ibolya–NAGYNÉ BATÁRI Zsuzsanna–SÁRI Zsolt (szerk.): *Ház és Ember* 26. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. 123–142.
- WEINRICH Frigyes
1899 *Alsófehér vármegye szász népe*. In: *Alsófehér vármegye monographiája*. I/2. *Alsófehér vármegye néprajza*. Nagyenyedi Könyvnyomda és Papírárugyár Részvénytársaság, Nagyenyed. 677–720. <http://www.artta.org.uk/our-projects.html> (letöltés ideje: 2018. 02. 27.)

SZEBEN (SIBIU) COUNTY SAXON FOLK ARCHITECTURE IN THE LIGHT OF AN ARCHITECTURAL SURVEY CAMP

In the Transylvanian building complex of the Hungarian Open Air Museum not only Hungarian but nationality buildings and yards will also be included – Transylvanian Saxon, Romanian from the Mezőség region and gypsies as well. The independent museum representation of Saxons is inevitable due to interethnic effects, relations and interference, as this is the third biggest nationality in Transylvania.

The essay summarising the experience of the field work during the summer of 2016 preparing the selection of the buildings for the yard and the study summarising the results of the architectural camp surveying the characteristics of Saxon folk architecture with the help of 19th century examples and buildings documented

during the survey. The research covers the settlements in the triangle-shaped territory between Medgyes (Media) – Nagyszeben (Sibiu) – Segesvár (Sighișoara). The Architectural Studio of the Hungarian Open Air Museum – assisted by university students from Budapest and Kolozsvár (Cluj Napoca) – surveyed 12 yards with buildings during the 10 days of the architectural camp.

As an effect of the political changes following World War II, the forced relocation of the Saxon population, and after the change of regime their migrating to Germany, Saxon folk architectural relics started to deteriorate. The paper also examines the protection of built heritage, local initiatives and the work of international organisations too.

SÄCHSISCHE TRADITIONELLE BAUKUNST IM KREIS HERMANNSTADT IM SPIEGEL EINER FELDFORSCHUNG ZUR GEBÄUDEERHEBUNG

Im Ungarisches Freilichtmuseum werden in der Region Siebenbürgen nicht nur ungarische, sondern auch Gebäude und Höfe der Minderheiten – Sachsen, Rumänen aus der Mezőség und Roma – errichtet. Als drittgrößte Minderheit Siebenbürgens ist eine eigenständige Repräsentanz der Sachsen wegen ihrer interethnischen Wirkung, Beziehungen und Wechselwirkungen unumgänglich.

Dieser Aufsatz, der die Feldforschung, die im Sommer 2016 zur Vorbereitung der Auswahl des sächsischen Bauernhofs durchgeführt wurde, behandelt und die Erfahrungen zusammenfasst, untersucht auch die Charakteristika der sächsischen traditionellen Bauweise unter Berücksichtigung der Vorgeschichte im 19. Jahrhundert und der vermessenen Bauernhöfe. Das Forschungs-

gebiet umfasste die Ortschaften in einem Dreieck, begrenzt von den Städten Medwisch – Hermannstadt – Schäßburg. Die Architekturwerkstatt des Ungarisches Freilichtmuseum Szentendre vermaß hier – unterstützt von Studenten aus Budapest und Klausenburg – im Rahmen einer 10-tägigen Feldforschung insgesamt 10 Bauernhöfe.

Wegen der politischen Veränderungen nach dem Zweiten Weltkrieg, der Aussiedlung der sächsischen Bevölkerung und der Auswanderung nach Deutschland nach der Wende, ist die traditionelle sächsische Bausubstanz dem Verfall preisgegeben. Der Aufsatz gibt einen Ausblick auf den Schutz gebauten Erbes und die lokalen Initiativen sowie die Arbeit (internationaler) Organisationen.